

اقلیم، طبیعت و معماری مسکن: پژوهشی در نحوه ساخت و اجرای مسکن روستایی

ترکمن با تاکید بر تام‌های ترکمنی گمیشان

یاور رستم زاده^{*۱}

شهاب ایلکا^۲

تاریخ پذیرش: ۸۷/۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۸۷/۲/۱۲

چکیده

در نواحی ساحلی دریای خزر و منطقه ترکمن صحرا به‌طور اعم، و گمیشان به‌طور اخص، گونه‌هایی از معماری مسکونی در میان اقوام ترکمن دیده می‌شود که نمونه‌ای ارزنده از دانش بومی در ساخت مسکن روستایی را نشان می‌دهد، چنان‌که گونه‌ای همساز و همگونی بین معماری و شرایط زیست محیطی و در عین حال، اقتضای جغرافیایی و مکانی این مناطق را شکل می‌دهد. این امر خاصه در گمیشان با به‌کارگیری مصالح بوم‌آورد و خلق تکنیک‌های ویژه ساخت خود را نشان می‌دهد که کارآمدترین روش پاسخ‌گویی به نیازهای فیزیکی و روحی ترکمنان ساکنان این سرزمین را بیاد می‌آورد. از سویی دیگر، پس از تخته‌قاپو شدن عشایر ترکمن در سال ۱۳۰۵ و به‌آتش کشیدن آلاچیق‌های ترکمنی (Oy) و اسکان‌دهی این قوم در نواحی ساحلی دریای خزر، شکلی از مسکن بنام تام (Tām) به وجود می‌آید که در این پژوهش، مورد بازبینی و ارزیابی قرار گرفته است. از آن‌جا که هیچ تحقیقی در رابطه با ساخت تام‌های ترکمنی (Turkmen Tām) صورت نگرفته است، ضرورت این پژوهش نیز روشن می‌شود. بر این اساس در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از ابزار جمع‌آوری اطلاعات مشتمل بر: تحقیقات میدانی (۱۳۸۵ و ۱۳۸۶)، مصاحبه با استادکاران و مطلعان محلی و در عین حال، مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با رجوع به مدارک و اسناد اندک موجود، تلاش شده است تا امکان بررسی روش ساخت این گونه معماری مسکونی فراهم شود. بر این اساس هدف اصلی این تحقیق، بررسی تاثیر اقلیم و طبیعت بر معماری مسکن تام‌های ترکمنی است که در پایان با یاری جستن از نکات مثبت معماری این مناطق، به‌ارایه برخی پیشنهادها برای معماری مسکونی امروز منطقه، پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: مسکن ترکمن، تام (Tām)، گونه‌شناسی مسکن، گمیشان.

۱- عضو هیات علمی دانشگاه محقق اردبیلی* (مسئول مکاتبات)

۲- هیات علمی آموزشکده فنی و حرفه‌ای سما، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین، ورامین، ایران.

مقدمه

که یادآور دوره ای از زندگی ترکمن های ایران می باشد، مطرح می شوند. در این مقاله به بررسی مسکن بومی ترکمن صحرا و خاصه گمیشان پرداخته می شود و عوامل اقلیمی، جغرافیایی و فرهنگی مؤثر در شکل گیری آن ها مورد بررسی قرار داده می گیرد.

هدف اصلی این تحقیق بررسی ارتباط طبیعت و اقلیم بر معماری بومی یک گونه مسکن یعنی تام های ترکمنی و چگونگی ساخت و ساز این گونه های مسکن بومی است که در پایان راهکارهایی برای بهبود ساخت و ساز و پایداری بیشتر مسکن روستایی گمیشان ارائه می شود.

روش تحقیق و پیمایش

در این تحقیق با روش توصیفی و تحلیلی و در بستر پژوهش های میدانی (۱۳۸۵ و ۱۳۸۶) و مطالعات کتابخانه ای و با رجوع به اسناد و مدارک موجود تلاش شده است تا با تحقیق های میدانی از ساکنان و بومیان محلی (استاد کاران و ریش سفیدان و مطلعان محلی) و اسناد و مطالعات محدود موجود، گامی در راستای شناخت گونه های بومی مسکن ترکمنی در گمیشان برداشته شود. لذا می توان گفت در مرحله مبانی نظری و ادبیات تحقیق از روش «توصیفی و تحلیلی» با ابزار گردآوری داده: مطالعات کتابخانه ای و اسنادی استفاده شده است و در بخش دیگر، با مطالعات میدانی به بررسی روش های ساخت مسکن روستایی ترکمنان خاصه در گمیشان و راهکارهای بهبود این گونه مسکن با اقلیم و طبیعت پیرامون مورد اشاره قرار گرفته است.

گونه های مسکن در ترکمن صحرا

در خصوص معماری سنتی مناطق ترکمن نشین سواحل دریای خزر که گونه ای از معماری برونگرا را بیاد می آورد، اطلاعات مکتوبی در دست نیست و پژوهش علمی در این خصوص صورت نگرفته است، چنانکه تنها اشاراتی مختصر در برخی کتب مربوط به قوم نگاری همراه با اطلاعاتی کلی در

غنا معماری بومی ایران را می توان ناشی از تنوع اقلیمی و شرایط آب و هوایی گوناگونی دانست که گونه ای همسازی و انطباق را بین معماری و شرایط زیست محیطی و در عین حال، اقتضای جغرافیایی و مکانی شکل می دهد. این امر خاصه در مناطق روستایی ایران در به کارگیری مصالح بوم آورد و خلق تکنیک های ویژه ساخت مسکن، خود را می نمایاند که کارآمدترین روش پاسخ گویی به نیازهای فیزیکی و روحی ساکنان این سرزمین را یادآور می شود، آن چنان که جزیی از دانش بومی این سرزمین باستانی و اصیل را به تصویر می کشد. در این میان، مسکن بومی مناطق ترکمن نشین شمال ایران، سرشار از تکنیک ها و کاربست های مناسب و همساز با اقلیم روستایی است که مورد بی مهری در شناخت، بازخوانی و ارزیابی قرار گرفته است، بدان گونه که کم تر تحقیقی را می توان درباره نوع، چگونگی و روشمندی ساخت و ساز مسکن بومی ترکمن مشاهده کرد.

ترکمن ها شاخه یی از ترک های آسیای میانه را تشکیل می دهند و در بخش جنوب غربی آسیای مرکزی (جمهوری ترکمنستان)، نواحی شمالی ایران (ترکمن صحرا)، افغانستان و گروهی از آن ها در عراق و ترکیه زندگی می کنند. مردم این قوم از چندین قوم و تبار هستند که عبارتند از قبایل: یموت، گوگلان، تکه، سالور، ارساری، ساریق و چودور. این قبایل خود به تیره ها و زیر تیره ها و قبایل کوچک تر تقسیم می شوند، اما با وجود این تمام این گروه ها دارای زبان و سنت های فرهنگی مشابه هستند (۱ و ۲). ترکمن ها، اقوامی بیابانگرد با زندگی شبانی بوده اند و منزلگاه اصلی آنان، "یورت" (آلاچیق ترکمنی) بوده است.

در دوره تخته قاپو شدن عشایر توسط رضاخان، این قوم نیز از این عمل رضاخانی در امان نماند و به تدریج به یکجانشینی روی آورد. از اولین مکان هایی که ترکمن ها در ایران شروع به ساخت منازل مسکونی نمودند، شهرهای خواجه نفس، گمیشان و بندر ترکمن در ساحل دریای خزر بوده است. این خانه ها با معماری ویژه خود امروزه به عنوان منزلی سنتی

که در خدمت حکومت بودند. منازلی که در قسمت قبل به عنوان «تام» نام برده شد، در واقع همین ساختمان‌هایی هستند که در این دوره بنا شده‌اند. ترکمن‌ها در این دوره با توجه به فشار روزافزون حکومت وقت به ترک آلاچیق‌ها و سکونت در چنین بناهایی، مجبور شدند.

خانه‌هایی که ترکمن‌ها در اوایل یک‌جانشینی، برای خود می‌ساختند، خانه‌هایی کوچک با اتاق‌های اندک بود که غالباً در کنار آلاچیقی که ترکمن‌ها سال‌ها بدان عادت کرده بودند، برپا می‌شد. به مرور زمان و با رفت و آمدهایی که شاه و درباریان به مناطق ترکمن صحرا داشته‌اند، ساخت خانه‌های چوبی ۲ و ۳ طبقه به خصوص در منطقه گمیشان، گسترش یافت. گفته می‌شود، این سبک معماری که در این نواحی رواج پیدا کرد، از نواحی قفقاز وارد ایران شده است و به همین خاطر به "سبک روسی" معروف شده است. ساختمانی که محمد علی شاه در ایام توقف در ترکمن صحرا در آن سکونت داشته است، نمونه‌ای از این سبک بشمار می‌رود. حتی امروزه در ساختمان‌های جدیدی که در این نواحی ساخته می‌شود، می‌توان تأثیر این نوع معماری را مشاهده نمود.

شکل کلی «تام» (Tām)

ترکمن‌ها به آلاچیق خود «اوی» (Oy) می‌گفتند. این اصطلاح، اکنون نامی عمومی است که برای "خانه" و "منزل" در میان این اقوام رایج شده است. در برخی مناطق در کنار این آلاچیق‌ها ساختمانی با خشت، گل و یا مصالح دیگر ساخته می‌شده است که علی‌اصغر شریعت زاده آن‌ها را از فرعیات «اوی» می‌داند (۳).

«تام» (Tām) به پذیرایی مهمان اختصاص داشته و معمولاً یک یا دو اتاقه بوده و گاهی نیز دارای یک انباری بوده است. درب تام، رو به جنوب باز می‌شود و قبل از ورود به اتاق، ایوان کوچکی قرار دارد که در گوشه آن، بشکه آب و وسایل ضروری قرار می‌گرفته است. این ایوان اتاق را از باران مداوم منطقه در امان نگاه می‌داشته و از آن به عنوان کفش‌کن نیز

این مورد وجود دارد که به تعداد انگشتان دست هم نمی‌رسد (۱، ۳ و ۴). ترکمن‌های ایران در سه ناحیه "کوهستانی"، "دشتی و هموار" و "ساحلی" زندگی می‌کنند که بر حسب نوع آب و هوا، دیده می‌شود، پس از اسکان به ساخت گونه‌های مختلفی از مسکن پرداخته‌اند. چهار گونه مسکن در این مناطق شناخته شده‌اند که در این تحقیق به ساخت بنای منازل چوبی ساحلی (Tām) در گمیشان اشاره می‌شود:

۱- یورت (آلاچیق ترکمنی) (Oy) در مناطق

دشتی و هموار

۲- منازل چوبی ساحلی (Tām) در مناطق

ساحلی

۳- منازل چوبی و آجاری به صورت پراکنده

۴- منازل گلی و سنگی مورد استفاده در مناطق

کوهستانی و کوهپایه‌ای.

گمیشان و تام‌های ترکمنی

دوره تخته‌قاپو کردن عشایر در عصر رضاشاه پهلوی، از دوره‌های بسیار تاریکی است که بر اقوام کوچ‌نشین گذشته است. "تخته‌قاپو کردن عشایر" از اصطلاحات رایج در اوایل حکومت رضاخان به‌شمار می‌رود که معنی این واژه سرکوب کردن تمامی زوایای زندگی عشایری و اسکان آن‌ها در یک نقطه بوده است (۱). به دنبال تخته‌قاپو کردن ترکمن‌ها و سوزاندن آلاچیق‌های ترکمنی (Oy)، خانه‌هایی را برای آن‌ها در حول و حوش بندر شاه (بندر ترکمن فعلی) ساختند. خانه‌های چوبی خواجه نفس و گمیشان از اولین خانه‌های ساخته شده در این دوره بوده است.

در یک اعلامیه از سوی سرتیپ امان‌الله جهانبانی فرمانده لشکر شرق در ۱۳۰۵ خطاب به ترکمن‌ها آمده است: "علیحضرت همایون، مرا برای پدید آوردن فرهنگ و تمدن، از راه اسکان دادن ترکمن‌های کوچی مأمور کرده است. فرهنگ و تمدن از رهگذر گشودن آموزشگاه و تکامل شکل زمین‌داری ... به دست خواهد آمد" (۱). تکامل شکل زمین‌داری که منظور فرمانده ارتش بود، همانا غصب سرزمین آبا و اجدادی ترکمن‌ها و دادن آن‌ها به دست عوامل حکومتی و خان و بگ‌هایی بود

گاهی یک متر ساخته می شده است. سقف این سازه ها نیز متناسب با شرایط اقلیمی این مناطق طراحی شده است، چنان- که به طور مثال سقف هایی که به صورت زیر شیروانی می باشند، برای جمع آوری آب باران در آب انبار کنار ساختمان نیز مناسب بوده اند.

مصالح در بنای تام (Tām)

برای ساختن تام از چوب (آغاچ)، گل و نی (قارقی)، و گاهی از گچ و خاک استفاده می شده است (تحقیقات میدانی، ۱۳۸۶). در "سیمین شهر" در چند مورد تام که بنای آن ها قریب به هشتاد سال قدمت دارد، از آجار به عنوان یکی از مصالح اصلی بنا استفاده شده است. همچنین در این بناها، هنرنمایی معمار بنا در کار با آجر و تزیین با آن، نمود و جلوه ای خاص پیدا کرده است. فراوانی استفاده از چوب در این ساختمان ها بسیار چشمگیر است که نشان از علاقه و تمایل این قوم در استفاده از مصالح بوم آورد یا محتملا عدم شناخت کافی از مصالح دیگر دارد. چوب در برپایی سقف، ایجاد ستون و ساختن درب ها و پنجره ها به کار گرفته می شده است. در شمال خراسان برای ساختن این ساختمان ها از چوب درختان «آرس» که به صورت جنگل های تنک در این مناطق می رویند، استفاده می شده است.

در تحقیقات میدانی و مصاحبه عمیق با یکی از مسن ترین سازندگان سقف های شیروانی در مناطق ترکمن نشین ساحلی، از نوعی چوب یاد شد که در ترکمنی به آن «ناراد آغاچ» (چوب نراد) می گویند و گفته می شود که از شوروی وارد ایران می شده است. این چوب ها در برابر رطوبت و کرم خوردگی، از خود مقاومت بالایی را نشان می دهند (۱) و تحقیقات میدانی، ۱۳۸۶).

فعالیت اقتصادی و تام (Tām)

نوع رفتار و فعالیت های معیشتی و اقتصادی پس از اسکان در بین ترکمن ها، از عوامل دیگر شکل گیری تام ها بوده است. با اسکان این قوم تا مدتی تغییر اساسی در نوع فعالیت های معیشتی آنان به وقوع نپیوست و تام ها، بر اساس

استفاده می شده است. این ساختمان کوچک (تام) نمونه اولیه ساختمان های چوبی ساخته شده در نواحی ساحلی ترکمن صحرا می باشد. اکنون اصطلاح «تام» در مورد هر ساختمانی که ساخته می شود، صرف نظر از هر گونه مصالحی که در آن به کار رود، در زبان ترکمنی مورد استفاده قرار می گیرد.

اولین نمونه نسبتا پیچیده معماری ساحلی ترکمن ها را می توان اقامتگاه محمد علیشاه در شهر خواجه نفس دانست (۱)؛ چنانچه این ساختمان ها با توجه به مصاحبه های به عمل آمده از ریش سفیدان در تحقیقات محلی، به ساختمان های روسی معروفند، چرا که به گفته برخی اهالی بومی این مناطق، طرح و سازه این ساختمان ها به وسیله روس ها انجام می گرفته است.

مناطق ساحلی ترکمن نشین استان گلستان، دارای آب و هوایی مرطوب و در فصل های سرد سال، اغلب بارانی است. بر این اساس مسکن این مناطق، هم باید جوابگوی نیاز انسان به سر پناه باشد و هم آسایش اقلیمی آنان را به طور نسبی تأمین کند. از این رو مشاهده می شود، مسکن این ناحیه به گونه ای طراحی شده اند که رطوبت غیر قابل تحمل اقلیمی را کاهش دهند تا شرایط دما و رطوبت، در حد آستانه آسایش ساکنان قرار گیرد. به این دلیل این ساختمان ها دارای ایوان هایی در چهار طرف بنا می باشند و دور تا دور آن ها پنجره تعبیه شده است تا حرکت جریان های هوا را که از دریا بر می خیزند، در داخل بنا تسهیل نمایند. ایوان در "تام" کم عرض می باشد و تنها کارکردهایی از جمله استراحت، غذا خوردن و پرداختن به کارهای روزانه در ایوان این نوع ساختمان امکان پذیر می باشد، در عین حال وجود جریان هوا که از جانب دریا می وزد، باعث می شود تا نیاز چندانی به استفاده وسیع از ایوان ها احساس نشود. به علت رطوبت بیش از حد زمین و گرمای شدید در فصل تابستان، "تام" ها را برای محافظت از رطوبت، منفصل و جدای از زمین می ساخته اند.

این ساختمان ها چه به جهت تنظیم دمای درون ساختمان (تنظیم شرایط محیطی) و چه به جهت محافظت از رطوبت بیش از حد خاک، بر روی پایه هایی در حدود نیم و

طناب یا سیمی از ستون های طبقه دوم تام در ضلع جنوبی آن که آفتابگیر است، می آویزند. ترکمن ها دارای فرهنگ خاص کوچ نشینی بوده اند و ساخت مسکن اولیه آنان - اوی (Oy) آلاچیق ترکمنی - مطابق با این نوع زندگی شکل پذیرفته است و با ساخت اجتماعی این قوم کاملاً همخوانی دارد. در عین حال شکل هندسی قرار گرفتن اوی ها هم مبین روابط اجتماعی افراد ساکن اوی ها می باشد. محققى به نام P.A. Andrews در تحقیقاتی که در گمیشان انجام داده (۱)، به این نتیجه رسیده است که معمولاً اوی های هر آبه (ایل ترکمن [oba]) را بر روی یک خط مستقیم برپا می کنند و آلاچیق ریش سفید و بزرگ آبه در ابتدای ردیف قرار می گیرد (تحقیقات میدانی، ۱۳۸۶). این نوع چینش در مساکن ترکمن ها، پس از طرح عالی قاپو کردن عشایر نیز مشاهده می شود.

نمود دیگر تأثیر فرهنگ ماقبل اسکان بر مساکن پس از اسکان ترکمن ها، فقدان دیوار در اطراف تام به عنوان عامل جدا کننده از سایر ساختمان های اطراف می باشد، چنان-که فقدان فضای خصوصی مشخص برای افراد خانواده در تام از مولفه ها و شاخصه های دیگری است که نشأت گرفته از نوع زندگی جمعی در آلاچیق ها در ساختار اجتماعی سنتی این قوم می باشد و در عین حال بر اساس معماری برونگرای مناطق شمالی و مجاور دریای خزر قابل توجیه است که از نمونه های تأثیر پذیری مسکن بومی از ویژگی های اقلیمی بشمار می رود (۳) و (۴).

روند شکل گیری بنا و مراحل گسترش آن

۱- پی (دالاق) (Dalagh):

به دلیل رطوبت هوا و مرطوب بودن زمین های مجاور دریا و نبود آجر و کبود آن برای ساختن خانه، مردم مناطق ساحل نشین ترکمن از چوب استفاده می نموده اند. چوب های بسیار محکمی که در برابر کرم خوردگی و رطوبت مقاوم بود به نام «شالمان» یا «ناراد آغاچ» (چوب نراد) که گویا از شوروی وارد می شده است، در ساخت مساکن بومی ترکمن ها کاربرد داشته است.

همان فعالیت های معیشتی موجود در آلاچیق ها ساخته می شده اند. در مناطق ساحلی کار اصلی مردم ترکمن ماهیگیری است و در کنار آن ترکمن ها به کار قدیم خود، دام-پروری و گاهی به کشاورزی می پردازند، چرا که به علت شور بودن آب این مناطق و وجود بادهای شدید دریایی، امکان کشت و کار و باغداری در این نواحی اندک است.

مساکن سنتی این مناطق بر روی پایه هایی ساخته می شوند. در برخی از طرح ها این پایه ها به قدری بلند انتخاب می شوند که در زیر بنا فضایی خالی باقی می ماند. از این فضا گاهی به عنوان محل نگه داری حیوانات و در برخی موارد به عنوان انبار یا کارگاه قالببافی برای زنان استفاده می شود ولی غالباً محل نگه داری حیوانات و کارگاه ها یا انبار علوفه جدا از بنا ساخته می شوند. در کنار برخی ساختمان ها مکانی به نام "تلار" (Telar) وجود دارد که به عنوان محل آسایش تابستانی مورد استفاده قرار می گرفته است و دارای پایه های بلندی از چوب است که در زیر آن محلی برای نگه داری دام ها در نظر گرفته می شده است.

یکی از فعالیت های زنان ترکمن نخ ریزی بوده است که جهت انجام این کار در سقف تام ها حلقه یی برای آویختن دوک نخ ریزی تهیه می شده است و ترکیبی بدیع و زیبا از همسازی فعالیت های اقتصادی و معیشتی با سازه مسکن را نمایش می دهد، چنان که این حلقه ها غالباً در سقف تام تعبیه می شده اند. از جمله مهم ترین فعالیت اقتصادی زنان ترکمن قالببافی می باشد که برای تسهیل این فعالیت اقتصادی زنان ترکمن در تام، در نظر گرفتن اتاق یا انباری جهت تهیه قالی از مهم ترین بخش های طرح ریزی و ساخت تام بوده است. در زمستان ها معمولاً دار قالی در یکی از اتاق های تام و در تابستان در کارگاه یا انباری بیرون از تام، برپا می شده است. اصیل ترین فعالیت اقتصادی مردان این منطقه ماهیگیری است. از آن جا که برای نگه داری ماهی، معمولاً آن را نمک سود می کنند و ماهی های نمک سود شده را در اتاقی نگاه می دارند، این فضا نیز در طراحی تام مورد توجه است، چنان که معمولاً برای نمک سود کردن ماهی ها آن ها را از

سانتی متر آجرچینی شده است و به عنوان زیرزمین یا انبار مورد استفاده قرار می گرفته است (تصویر ۱).

تصویر ۱- مسکن سنتی گمیشان

در روش ساخت تام های ترکمنی، ابتدا مساحت خانه ای که باید ساخته می شد تعیین می شود. سپس تیرک هایی به ضخامت تقریبی ۲۰ تا ۳۰ سانتی متر و تعداد حداقل دوازده عدد را تیز می کرده اند که در داخل قیر جوشان قیر اندود می شده است که "شمع" های ساختمان های امروز را به یاد می آورد. این تیرک های نوک تیز را پس از کندن زمین به عمق بیست تا سی سانت با پتک به زمین می کوبیده اند. ارتفاع این تیرک ها، یک تا یک و نیم متر بوده است.

عمل کوبیدن دیرک ها گاه تا سه روز ادامه می یافته، چرا که اصلی ترین قسمت بنا به شمار می رفته است. در مصاحبه های محلی یکی از ریش سفیدان (تحقیقات میدانی، ۱۳۸۶) به خاطرات خود در ساخت تام اشاره داشت و طول این دوره ساخت را پنج روز بیان کرد. این تیرک ها با فواصل منظم به اندازه مساحت خانه و در فاصله هایی مشخص که به وسیله معمار بنا تعیین می شد، به زمین کوبیده می شدند. علاوه بر این به نوک تیرک ها پایه دیگری نیز متصل می شود، بدین شکل که قسمت بالای پایه اولی کمی تراش داده می شود تا به صورت زبانه در آید و نوک پایه دوم را نیز از داخل به اندازه همان زبانه خالی می نموده اند تا داخل هم محکم شوند و با میخ ها و سیم های مخصوص به هم محکم می شده اند. این ها پایه های اصلی بنا بوده اند که دور آن ها را در برخی ساختمان ها با آجرهایی که از مشهد وارد می شده است و یا از دیوار باستانی اسکندر (قزل آلانگ) می آورده- اند، آجرچینی می کرده اند. در نمونه هایی از این منازل دور تا دور این ستون ها (به جز زیر ایوان) با دیوارهایی به عرض ۷۵

تصویر ۲- نحوه بنای خانه بر روی پایه ها

۲- کف بنا

کف بنا با توجه به پایه هایی که به عنوان تیرک چوبی بالا آورده شده است، بالاتر از سطح زمین مرطوب ساحلی قرار می گیرد. الوارهایی از «تاراد آغاج» به ضخامت سی سانتی متر و به صورت استوانه ای، حامل تخته های کف می باشند. این الوارهای حامل روی تیرک هایی که از زمین بیرون آمده اند، با میخ های ضخیمی متصل می شوند. این کار باید با ظرافت تمام انجام گیرد تا بنا روی ستون ها محکم ساخته شود. کف را با تخته هایی یک اندازه که برای همین منظور بریده می شده اند و معمولاً ضخامت آن ها بین ۵ تا ۱۰ سانتی متر بوده است، می پوشانده اند و سپس این تخته ها را با میخ به چوب های حامل متصل می کرده اند.

۳- دیوارها (تفار)

دیوارها در تام های ترکمنی بر دو نوعند:

۱- دیوارهای چوبی: دیوارهایی که سراسر از چوب ساخته می شوند.

۲- دیوارهای نی و کاهگلی: دیوارهایی که با نی (قارقی) و کاهگل (پالچیق) اندود می شوند [که به این روش در اصطلاح «پتکلک» peteklik می گویند].

کسانی که می توانستند چوب های گران بهای نراد را از روسیه تهیه کنند، تمام خانه را با آن می ساخته اند ولی افراد کم در آمد معمولاً دیوارها را با نی و گچ و خاک درست می کرده اند. تخته های مورد نیاز در دیوارها به یک اندازه معین بریده می شوند. برای برپا کردن دیوارها در گوشه هر اتاق، ستون محکمی تعبیه می شود و تخته ها را به آن ها متصل می کنند. تخته هایی که درون اتاق ها به کار برده می شوند، نسبت به تخته هایی که با فضای بیرون در تماس می باشند، از ضخامت کمتری برخوردارند. این تخته ها را با میخ به ستون های علم شده وصل می کنند. در برخی بناها برای جلوگیری از نفوذ گرما و سرما به درون بنا و تنظیم دمای درونی سازه پس از ساخت دیوارها از چوب، فضای درونی بنا را با کاهگل به صورت عایق در می آورند.

دیوارهایی که با نی و کاهگل ساخته می شوند، گاهی پس از برپا کردن ستون های خانه و اتاق ها، چوب های اضافی و بریده شده به صورت نامنظم را به صورت ضربدری در دو طرف الوار ستون های بر پا شده میخکوب می کنند (تعداد این چوب ها زیاد است و فاصله کمی بین آن ها می گذارند). بین این چوب ها را مخلوط کاهگل می ریزند و روی آن ها را نیز کاملاً با کاهگل می پوشانند. پس از خشک شدن این ترکیب، رویه دیوار را با گچ و خاک اندود می نمایند. در برخی

اتاق ها، دور تا دور تا دور تام دارای پنجره های متعدد است و چهار طرف بنا نیز دارای درب است. در عین حال هر یک از اتاق های تام با در میانی که به آن «آرا قاپی» (araqapi) می گویند، به هم راه دارند. از این لحاظ این گونه مسکن بومی ایران دارای وجه تمایز خاصی از دیگر گونه های مسکونی است که می توان آن ها را چنین بیان کرد:

- ۱- وجود درب و ورودی در چهار جهت اصلی بنا به شکل صلیبی.
- ۲- وجود پنجره های متوالی در یک وجه بنا و قرار گیری پنجره در تمام نماهای تام.

از بناها به جای چوب های بریده نامنظم از "نی" (قارقی) که در منطقه فراوان یافت می شود، استفاده می کرده اند.

۴- درها و پنجره ها (قاپی پنچارا)

کاربرد چوب در ساختن درب ها و پنجره ها نیز نمود و جلوه ای خاص دارد. عموماً در و پنجره در تام ها زینت خاصی ندارد، تنها خصوصیات بارز درب و پنجره در تام ها، رنگ آبی روشن آن ها و شکل تاج ماندنی است که روی آن ها دیده می شود. برای جلوگیری از ورود جانوران موذی غالباً برای پنجره ها نرده های تورمانندی تعبیه می شود. همان طور که ذکر شد، برای تنظیم دمای درون خانه و نورگیری همه جانبه

تصویر ۲- درب و پنجره های منازل قدیم گمیشان و نوع چیدمان الوار مورب در دیوار

(ماخذ: برداشت میدانی ۱۳۸۶)

۵- پلکان (باسمانجاق)

زمین به ایوان خانه وجود دارد که معمولاً از سه پله تجاوز نمی کند. بر این اساس پلکان چوبی در این بناها دو نوع است:

- ۱- پلکان ورودی به تام بدلیل انفصال کف سازه بنا از سطح زمین.
- ۲- پلکان برای رفتن به طبقه دوم تام.

تام ها غالباً در دو طبقه ساخته می شوند و پلکان از اهمیت ویژه ای در آن ها برخوردار می باشد. پله ها نیز از چوب ساخته می شوند و دارای نرده هایی با تزییناتی بسیار ساده می باشند. در طبقه اول پله هایی جهت رسیدن از سطح

تصویر ۳- درب و پنجره و پلکان ها در یک ساختمان قدیمی گمیشان (ماخذ: برداشت میدانی ۱۳۸۶)

۶- طبقات و اتاق های بنا

طبقه اول:

این راهرو سه اتاق وجود دارد که خانواده ها هنوز در آن ها زندگی می کنند. طبقه اول ساختمان از طریق پلکانی چوبی که اغلب در قسمت غربی ساختمان قرار می گرفته است، به طبقه دوم وصل می شود. این پلکان دارای نرده هایی چوبی است که فرم تزئینی خاصی به آن داده اند. در انتهای پلکان دربی چوبی قرار دارد که معمولاً شب ها بسته می شود.

طبقه دوم در این ساختمان ها دو نوع است:

در این منازل برای هر اتاق طبقه اول، در نمای روبرو، دو پنجره تعبیه می شده است که در نمای شرقی نیز برای هر اتاق دو پنجره تعبیه شده است. درب ورودی ساختمان در طبقه اول در واقع در انتهای راهرویی است که طبقه اول را به دو قسمت تقسیم می کند. این راهرو در انتها نیز به درب دیگری مشابه درب ورودی اصلی ساختمان ختم می شود. در هر سمت

سانتی متر است که آن ها را قیر اندود می کرده اند. علاوه بر این نوع طرح راهروهای حرکتی در طبقه دوم بر عکس طبقه اول است که یکی از زیباترین و جالب ترین نکات در سازماندهی سازه بنا در برابر زلزله و در عین حال نیارش ساختمان بشمار می رود. این امر در تصویر ۱۲ مشاهده می شود. از سویی دیگر همانند آلاچیق ها درون این خانه ها نیز می توان کمدی را یافت که لباس ها و وسایل گوناگون را داخلش می گذارند و بر روی این کمد رختخواب ها را جای می دهند. ارتفاع این کمد که به آن «اشکاف» می گویند، معمولاً یک متر است و طولش به دو و نیم تا سه متر می رسد. بر این اساس در طرح ساختمان تام در طبقات این دو نوع راهرو دیده می شود که در پایداری سازه ساختمان تاثیری خاص دارد:

- ۱- راهروی طبقه اول به صورت شرقی - غربی
- ۲- راهروی طبقه دوم به صورت شمالی - جنوبی

۱- در نوع اول، درب ورودی در همان سمتی قرار می گیرد که درب ورودی طبقه اول قرار دارد و طبقه را به دو ضلع شرقی و غربی تقسیم می کند.

۲- در نوع دوم درب های ورودی یکی در سمت غرب و دیگری در سمت شرق تعبیه شده اند و راهرو، طبقه را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم می کند. سقف راهرو قوسی می باشد و از چوب ساخته شده است. درب ورودی تزئینات زمختی دارد که به صورت کنده کاری انجام می شده است و خود درب ضخامت زیادی دارد و دارای یک دستگیره برنجی می باشد. در هر سمت راهرو سه در مشابه در ورودی وجود دارد با این تفاوت که این درب ها تنها یک لنگه دارند و هر یک نمایانگر یک اتاق می باشند.

در طبقه دوم تام همانند طبقه اول مراحل عیناً تکرار می شوند با این تفاوت که سقف طبقه دوم این بار بر روی ستون های چوبی محکم طبقه اول، سوار می شود. الوارهای سقف به صورت مکعب مستطیل و با ضخامت بیست تا سی

تصویر ۱۲ - اتاق ها و سقف منازل قدیم در گمیشان (ماخذ: برداشت میدانی ۱۳۸۶)

۷- سقف (بام)

سانتی متر به فاصله یک متر روی الوارهای حامل میخکوب می شوند. سپس نی ها و چوب های نازک تری را با فاصله یی

در طراحی بام همان قواعد ساخت کف رعایت می شود، چوب هایی به ضخامت پنج سانتی متر و عرض ده

کاهگل را با گچ خاک اندود می کنند، به این ترکیب «شیفکه» (Shifke) گفته می شود.

کمتر (یا بدون فاصله) کنار هم قرار می دهند و درپچه ای نیز برای زیر شیروانی تعبیه می کنند. سپس سقف را با کاهگل اندود می کنند تا نی ها ظاهر نشوند و محکم شوند. روی

تصویر ۵- سقف تام های ترکمنی در گمیشان (ماخذ: برداشت میدانی ۱۳۸۶)

۸- شیروانی (بنکه بام) (Benke bam)

اتصال حلب ها به یکدیگر، استادکار بنا باید بسیار دقیق باشد. کناره حلب هایی که به هم وصل می شوند، دوباره با حلب باریکی به هم محکم می شوند تا هیچ تندبادی قادر به کندن آن نباشد. در عین حال درپچه ای زیبا برای ورود و خروج از شیروانی، با نقش و نگار ساخته می شود. کناره های سقف تام از عناصری بوده که استادکار در آن می توانسته است از عناصر تزئینی بهره ببرد و ذوق و ابتکار خود را به نمایش گذارد. معروف ترین نقش هایی که در تزئین لبه شیروانی ها مورد استفاده قرار گرفته اند، عبارتند از «آی نقش» (نقش ماه) و حالت کرکره یی که دور تا دور شیروانی را در بر می گرفته است. ناودانی از اجزای لاینفک سقف های شیروانی است که در تام ها در چهار طرف بنا دیده می شود و آب باران را درون آب انباری که «لاری» نام دارد، هدایت می کند.

پس از تکمیل "بام" نوبت به شیروانی می رسد. برای برپا نمودن شیروانی، دو ستون محکم به شکل مثلث برپا می کنند که به آن "چاتی" یا "سوئه" می گویند. این مرحله چون آخرین مرحله ساختن تام می باشد، در قدیم برای برپا کردن چاتی، مراسم خاصی برپا می شده است و طی آن زنان، روسری ها و چارقدهایی برای صاحب خانه به رسم هدیه می آورده اند و آن ها را به چاتی گره می زدند و برای صاحب خانه آرزوی خیر و برکت می کرده اند. پس از اتمام این قسمت، تخته های نازک تری به چاتی نصب می شود تا «بنکه» (حلب) را روی آن سوار کنند. از آنجا که این مناطق دارای بادهای تندی می باشند، ورق های حلب با عرض یک متر به صورت نیم متری بریده می شوند تا از کنده شدن در اثر باد و ایجاد صدا جلوگیری شود. در هنگام

تصویر ۸- سقف شیروانی در تام های ترکمنی (ماخذ: برداشت میدانی ۱۳۸۶)

نتیجه گیری و جمع بندی

نواحی، همساز و همگون شده است، چنان که حتی می توان گفت، طرح این نوع ساختمان ها به نوعی در ساختمان هایی که امروزه در این مناطق ساخته می شوند، تأثیر گذارده است. اگر

فرهنگ ساخت و چگونگی اجرای بنای تام ترکمنی، طی سال ها اسکان این قوم به صورت سنت در میان آن ها باقی مانده است و با اقلیم و کارکردهای معیشتی این

ستون ها انتقال دهنده نیرو هستند، چنان که جهت انتقال بارهای جانبی از عناصری همانند قاب ها استفاده نگردیده و انتقال نیرو به وسیله دیافراگم ها، به راحتی انجام می شود. در این نوع بنا، پی هایی همانند شمع های امروزی دیده می شود که قیر اندود بوده و کف بنا بر آن واقع می شود، ولی در عین حال، تنها اتصالات مفصلی هستند که قابلیت انعطاف پذیری بنا را در خنثی سازی صدمات ناشی از نیروهای جانبی افزایش می دهد. استفاده از راهروهای طبقات به صورت شرقی - غربی در طبقه اول و شمالی - جنوبی در طبقه دوم، از دیگر نکات قابل تامل در طراحی سازه ای این گونه مسکن به شمار می رود که تاثیری آشکار در ایستایی سازه در برابر نیروهای طبیعی زلزله دارد.

از سویی دیگر، استفاده از مصالح سبک (چوب و نی) در ساخت تام می تواند تاثیری اساسی در تحمل اثرات جانبی زلزله در منطقه داشته باشد. بر این اساس به طرح برخی پیشنهادها برای معماری امروز منطقه پرداخته می شود:

- ۱- بایستی به این نکته اشاره کرد که بازخوانی دانش بومی در معماری سنتی مسکن روستایی، می تواند راهی برای به کارگیری تکنیک ها و جزئیات ساخت مسکن جدید این خطه به شمار رود که می بایستی مورد استفاده معماران محلی یا پروژه های ساخت مسکن قرار گیرد.
- ۲- بناهای مسکونی جدید همانند بنای تام های سنتی، می توانند در راستای کاهش رطوبت در تابستان از فضاهای نیمه محصور استفاده کنند که امکان حرکت بادهای ساحلی را در لایه های سطحی و ارتفاعی بنا، فراهم می کند. علاوه بر این، استفاده از ایوان ها و تالارها در معماری بروننگرای این مناطق مناسب می باشد و می بایستی از ساخت جداره های صلب و سنگین تا حد امکان، پرهیز شود.

- ۳- استفاده از دیافراگم های افقی در بناهای در دست ساخت امروز منطقه، نیز نکته ای قابل تامل است که

چه امروزه بسیاری از فعالیت های اقتصادی و نوع فرهنگ سنتی در میان ترکمن ها در حال کمرنگ شدن می باشند، اما برخی از عناصر فرهنگی و اجتماعی مؤثر در ساختمان سازی این قوم را می توان نمونه ای از هنر ساخت مسکن بومی این خطه از سرزمین ایران، به شمار آورد.

از سویی دیگر، ساخت سکونت گاه های سنتی ترکمن ها پس از یکجانشین شدن را می توان متأثر از فرهنگی دانست که در طی قرن ها در انطباق با اقلیم و جغرافیای بومی و محلی حاصل شده است، در عین حال مجاورت این اقوام با همسایه شمالی ایران را نیز نمی توان در ساخت این نوع سکونت گاه ها بی تأثیر دانست. مصالح اصلی مورد استفاده در این ساختمان ها غالباً مصالحی بوده اند که در خود منطقه کم تر یافت می شده اند و از کشور همسایه یا استان همجوار یعنی خراسان وارد منطقه می شده اند که از یادگارهای ناپسند کمبود مصالح از جمله آجر در این مناطق، هجوم مردم به ویرانه های شهر باستانی جرجان و استفاده از آجر بناهای باستانی آن، در ساخت خانه هایشان می باشد. از طرفی، مصالحی چون نی (قارقی) و چوب (آغاچ) در این مناطق به وفور وجود داشته است و مردم از آن در ساخت تام های ترکمنی استفاده کرده اند. طرح و نقشه این ساختمان ها منطبق با اقلیم منطقه و فرهنگ ایلیاتی این اقوام شکل گرفته است و فقدان دیوار در اطراف حریم منازل و نحوه چینش ساختمان ها که مشابه چینش آلاچیق های ترکمنی است، گویای این امر می باشد و در عین حال که به ویژگی های اقلیمی این مناطق در نواحی ساحلی و مجاور دریای خزر اشاره دارد.

همچنین، بایستی به این نکته اشاره کرد که بازخوانی دانش بومی در معماری سنتی مسکن روستایی این قوم می تواند راهی در گشودن دروازه های نوین برای به کارگیری تکنیک ها و جزئیات ساخت مسکن جدید در این خطه بشمار رود که می بایستی مورد استفاده معماران محلی یا پروژه های مسکن سازی برای ترکمن های این خطه قرار گیرد. در بناهای تام های ترکمنی، هیچ ستونی در عمده نقاط ساختمان دیده نمی شود و تنها در ایوان و تالارها،

- از طریق آن ها می توان حرکات افقی بنا و تکان های موجود در هنگام زلزله را، منتقل کرد.
- ۴- استفاده از طرح ها و نکات موجود در طراحی پلان این بناها (جهت متفاوت و متعامد راهروهای طبقات اول و دوم، استفاده از سقف های شیبدار و روکشدار، و استفاده از پنجره های متقارن در پلان و ...)، می تواند نکته هایی ظریف و استحصال شده از دانش بومی ساخت این خطه، به شمار رود که بایستی در طراحی مسکن امروز منطقه مورد استفاده قرار گیرد.
- ۵- برای دوری جستن از سطح تراز بالای آب های زیر زمینی و در عین حال سستی خاک های رسی منطقه، می توان از سازه هایی با تکیه گاه های مفصلی بهره گرفت، چنان که از این طریق، تنها تحکیم بستر صورت می گیرد و اجزای کششی و فشاری پی، عریان می باشند.
- منابع
۱. گلی، امین، تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن ها، نشر علم، تهران، زمستان ۱۳۶۶.
 ۲. پورکریم، هوشنگ، ترکمانان دهکده قوشه تپه، مجله هنر و مردم، دوره ۸، ش ۹۱ (اردیبهشت ۱۳۴۹).
 ۳. شریعت زاده، سید علی اصغر، آلاچیق ترکمن، مجموعه مقالات مردم شناسی «دفتر اول»، میراث فرهنگی، ۱۳۶۶.
 ۴. لوگاشوا، بی بی رابعه، ترکمن های ایران، ترجمه سیروس ایزد، حسین تحویلی، انتشارات شباهنگ، تهران ۱۳۵۹.
 5. <http://www.pendar.net/main1.asp?a-id=4414>
 6. <http://www.allmuseums.com>
 7. <http://www.iranfolk.com>

Archive of SID